

УДК 332.3

Мельничук О.Ю.,
к.т.н., доцент, докторант НУВГП, м. Рівне
Корнілов В.Л.,
гол. спец. Рівненського міськвиконкому, м. Рівне

ЛАНДШАФТНА ОРГАНІЗАЦІЯ ТЕРИТОРІЇ ЗА МЕЖАМИ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ПРИ ЗЕМЛЕУСТРОЇ

Ключові слова: ландшафт, культурний агроландшафт, землеустрій.

В статті розглядаються питання ландшафтного підходу до території при землеустрої. Запропоновано передбачати обов'язковим елементом системи заходів із землеустрою створення культурних екологічно стабільних ландшафтів.

Постановка проблеми. Одним з ключових завдань землеустрою є організація використання та охорони земель із врахуванням конкретних зональних умов, узгодженість екологічних, економічних і соціальних інтересів суспільства, які забезпечують високу економічну і соціальну ефективність виробництва, екологічну збалансованість і стабільність довкілля та агроландшафтів [7]. Однак сучасне використання території України характеризується надзвичайно високим, економічно та екологічно необґрунтованим рівнем господарського (передусім сільськогосподарського) освоєння території; малою часткою територій природоохоронного, рекреаційного, оздоровчого, історико-культурного призначення; наявністю значних територій, використання яких законодавчо обмежується та вимагає спеціального охоронного режиму господарювання. Поряд з цим сучасний стан природних ландшафтів України лише частково відповідає критеріям віднесення їх до Всеєвропейської екологічної мережі [5, 6].

Ще гостріша ситуація з антропогенними агроландшафтами. Передбачені раніше розробленими проектами внутрішньогосподарського землеустрою заходи зі створення захисних лісонасаджень, залуження прибережних смуг тощо, в багатьох випадках залишилися не втіленими у життя. Не покращився корінним чином стан справ і в останні десятиліття. Тому на аграрноосвоєних територіях мають місце бідне ландшафтне та біологічне різноманіття, естетично не дуже привабливі краєвиди, прогресуючі негативні процеси в природних комплексах. З огляду на вищенаведене, дослідження сучасного стану та пошук шляхів гармонізації агроландшафтів є важливою проблемою державного рівня.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретико-методологічну основу ландшафтознавства започатковують наукові праці В.І. Вернадського та В.В. Докучаєва. Проблема сучасного ландшафтознавства присвячені роботи: Д.Л. Арманда, Н.Л. Беручашвілі, І.І. Мамаєва, Ф.М. Мількова; вітчизняних дослідників С.Ю. Булигіна, К.І. Геренчука, М.Д. Гродзинського, Г.І. Денисика, О.М. Маринича, В.М. Пащенко, О.Г. Тарарико, П.Г. Шищенко та ін. Землевпорядний напрям антропогенного ландшафтознавства розвинули М.В. Андрієшин, В.М. Кривов, А.Я. Сохнич, А.М. Третьяк, В.М. Чупахін. Однак в ході реформування земельних відносин в Україні практично залишилися поза увагою питання теорії та практики формування культурних ландшафтів, зокрема, агроландшафтів при здійсненні землеустрою.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження питань формування культурних ландшафтів при здійсненні землеустрою та вироблення нових підходів до ландшафтного будівництва для подолання існуючих проблем.

Виклад основного матеріалу. Для розуміння сутності, масштабів та шляхів подолання проблем ландшафтів, що мають місце в Україні, звернемося до чинної законодавчої бази, сучасної наукової думки, наявного зарубіжного та вітчизняного досвіду. У [9] ландшафт визначається як: 1) загальний вигляд місцевості; 2) картина, яка відображає природу (пейзаж); 3) природно-географічний комплекс, однорідна за умовами розвитку природна система, основна категорія територіального поділу географічної оболонки. У ландшафті всі його компоненти (рельєф, води, ґрунти, рослинний і тваринний світ тощо) є взаємозв'язаними й утворюють єдину цілісну систему, яка зазнає ритмічних незворотних змін. Розрізняють два основні види ландшафтів – природний, що сформувався тільки під впливом природних факторів (взаємодії компонентів геологічного середовища: рельєфу, гідрологічного режиму, ґрунтів і біоценозів) та антропогенний, створений цілеспрямованою діяльністю людини. Різновидами антропогенного ландшафту, який займає майже половину площі суходолу планети є культурний, агрокультурний (агроландшафт), техногенний, оптимальний, охоронний та порушений.

З вищенаведених визначень випливає, що при виконанні будь-яких робіт із землеустрою ми неминуче будемо мати справу з тим чи іншим різновидом ландшафту. Через цю загальну та ряд інших проблемних причин, на яких ми зупинимося пізніше, ландшафтний підхід до території з усім її природним та набутим розмаїттям має бути визначальним при здійсненні заходів землеустрою.

Для забезпечення своєї життєдіяльності суспільство вимушене взаємодіяти з природою, використовуючи та експлуатуючи певні видів природних ресурсів. Найчастіше ними є земельні, водні, кліматичні, лісові,

мінеральні, рослинні, тваринні та рекреаційні ресурси. Негативні наслідки взаємодії суспільства з природою проявляються забрудненням навколишнього середовища, зменшенням запасів ресурсів, порушенням природних екосистем, збідненням біотичного та ландшафтного різноманіття, еколого-кризовими явищами, що приводить до погіршення умов життєдіяльності та здоров'я людей, відхилень на генному рівні. Щодо нашої держави, то за показниками забезпеченості окремими природними ресурсами та основних індикаторів сталого розвитку Україна знаходиться у критичному стані (табл. 1) [13, 14].

Таблиця 1

Основні індикатори і критерії визначення меж сталого розвитку (за С. Мураї)

Індикатори розвитку	Сталий	Критичний	Руйнівний	Україна, 2007 р.
Зростання населення	<0,5% в рік	1,0 - 1,5% в рік	>2,0% в рік	- 0,6%
ВВП за рік	3%<ВВП<5%	8%<ВВП<10%	ВВП>10%ВВП<0%	7,6%
Збезлісення	<0,1% на рік	0,5-1,0% на рік	>1% на рік	0,7%
Площа лісів	30,00%	15-20%	<10%	17,5%
Площа ріллі	1,03 га на особу	0,15-0,2 га на особу	0,1 га на особу	0,7 га
Забезпеченість власним зерном	>90%	60-70%	<50%	100%
Щільність міського населення	<50 осіб на га	100-150 осіб на га	>200 осіб на га	<1 особи на га

Крім вищенаведених індикаторів існує багато інших абсолютних та відносних показників, які характеризують стан природних компонентів ландшафтної сфери території. Ми свідомо не розглядатимемо ландшафти населених пунктів, оскільки вважаємо, що вони не належать до сфери землеустрою і виходять за рамки нашої роботи. Щодо територій за межами поселень, то їх площа становить 52986,8 тис. га, або 87,8% території України. За структурою угідь вони розподілені так: 37898,2 тис. га (71,5%) займають сільськогосподарські землі (з них 36818,3 тис. га (69,5%) – сільськогосподарські угіддя та 28966,5 тис. га (54,7%) – рілля); 10202,5 тис. га (19,2%) – ліси та інші лісовкриті площі; 835,9 тис. га (1,6%) – забудовані землі; 899,4 тис. га (1,7%) – відкриті заболочені землі; 2266,5 тис. га (4,3%) – під водою [15].

Отже за межами населених пунктів переважають антропогенні сільськогосподарські (агрокультурні) ландшафти. Щодо агрокультурних, то

назвати їх культурними, зважаючи на сучасний стан, поки що не можна. Адже в них, внаслідок антропогенної діяльності, розвивається комплекс деградаційних процесів. Не вдаючись до детального розгляду, виділимо такі основні напрями деградації компонентів ландшафтної сфери сільськогосподарських територій за межами населених пунктів: 1) погіршення стану ґрунтового покриву; 2) зменшення запасів та забруднення поверхневих і підземних вод; 3) недостатня лісистість; 4) збіднення флори та фауни, ландшафтного різноманіття; 5) погіршення естетичної привабливості; 6) забруднення атмосферного повітря.

Негативно вплинуло на агроландшафти розпаювання земель. При розпаюванні земельні масиви, найчастіше колишні поля сівозмін, (рис. 1)

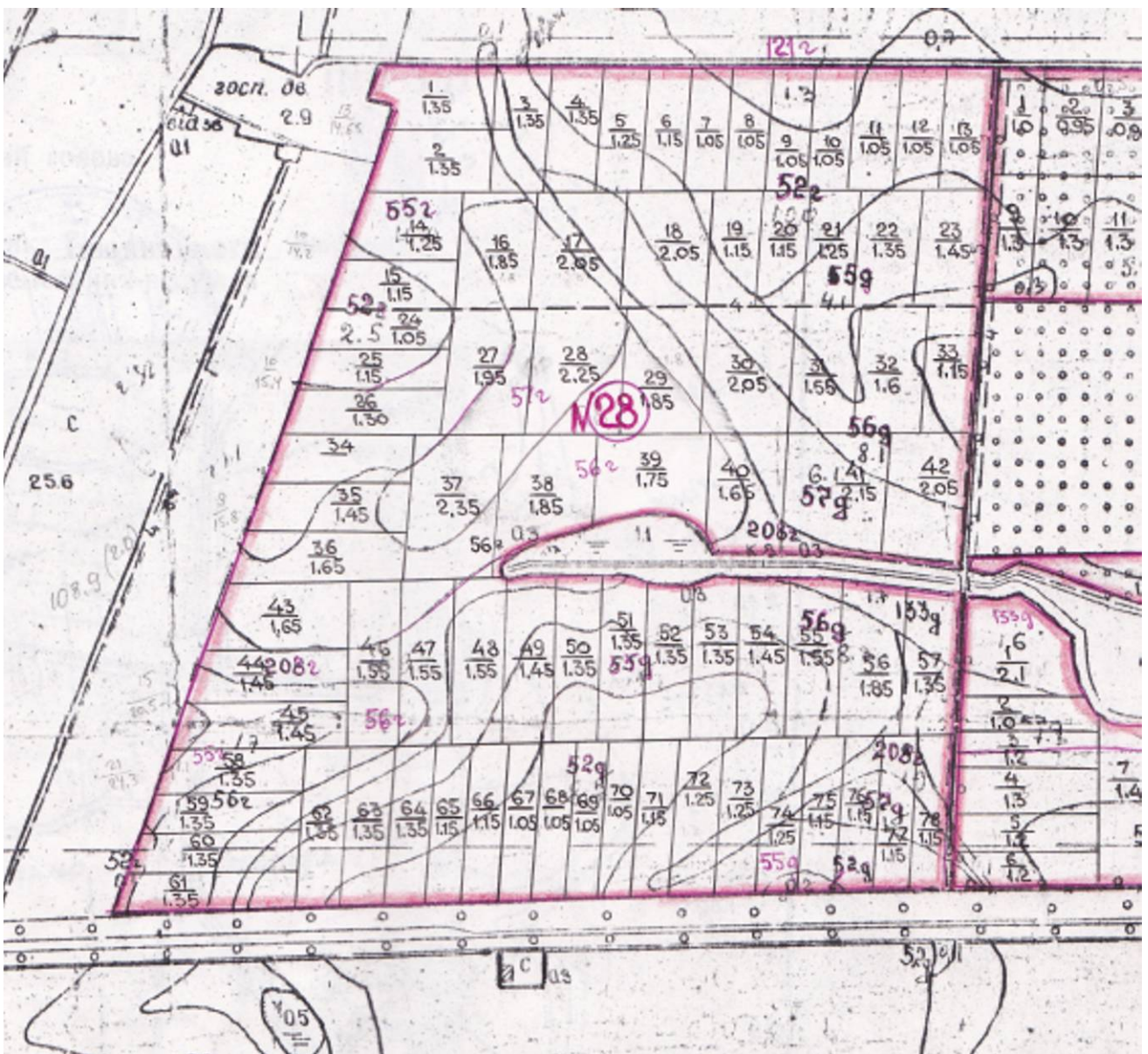

Рис. 1. Фрагмент розпаювання земельного масиву №28

втрапили свою цілісність, утворилося багато меж, які на місцевості є не умовною лінією, а здебільшого, розсадником бур'янів. Додатково, в середньому на 2%, збільшилася площа дорожньої мережі і відповідно зменшилася площа продуктивних земель. Крім того, в багатьох випадках розпайовані еродовані ґрунти. Для прикладу ми навели фрагмент розпайовання земель одного з найкращих господарств колишнього Союзу і незалежної України ТОВ ім. Воловікова Гощанського району Рівненської області. Аналіз технічної документації з паювання земель показав [16], що до паїв включені середньо- та сильнозміті ґрунти (агровиробничі групи 50'г, 56г, 56д, 51', 57г, 57д). Крім того, в окремих випадках крутість схилів досягає 7 – 10 градусів. Розмір паю незначний і коливається від 0,86 га до 2,96 га ріллі та від 0,14 га до 0,98 га природних кормових угідь у різних масивах. Подібна розчленованість території мала місце в Нідерландах (рис. 2) [20].

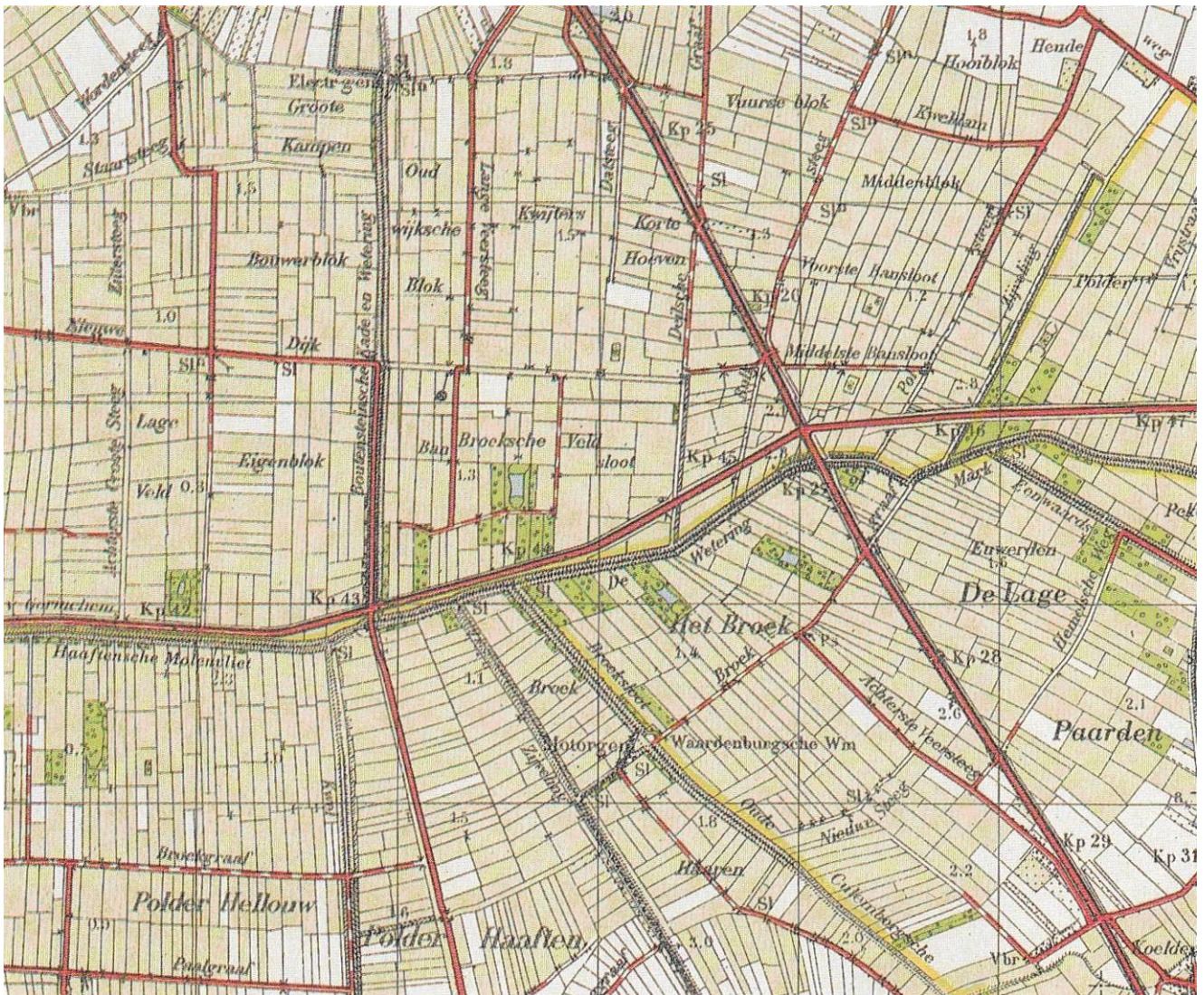

Рис. 2. Фрагмент розчленованості території Нідерландів на початку XX століття

В Україні станом на 01.01.2007 року функціонувало 489 колективних сільськогосподарських підприємств, 1624 сільськогосподарських кооперативів, 8458 сільськогосподарських товариств, 2311 державних сільськогосподарських підприємств, 47461 фермерських господарств та 2304712 сільськогосподарських товаровиробників. Станом на 1 жовтня 2007 року 6,9 млн. громадян набули право на земельну частку (пай). За умов такої кількості землекористувань незначної площі, налагодити високотехнологічне та рентабельне сільськогосподарське виробництво практично не можна. Тому власники земельних паїв здають їх в оренду. В 2009 році було укладено 4613,6 тис. договорів оренди земельних паїв [10], що також не є кращим виходом. В наукових працях справедливо піднімаються питання консолідації та концентрації дрібних земельних ділянок [8], що і було зроблено в свій час в Нідерландах (рис. 3). Остаточне вирішення даного питання, на наш погляд, можливе за умови функціонування ринку сільськогосподарських земель.

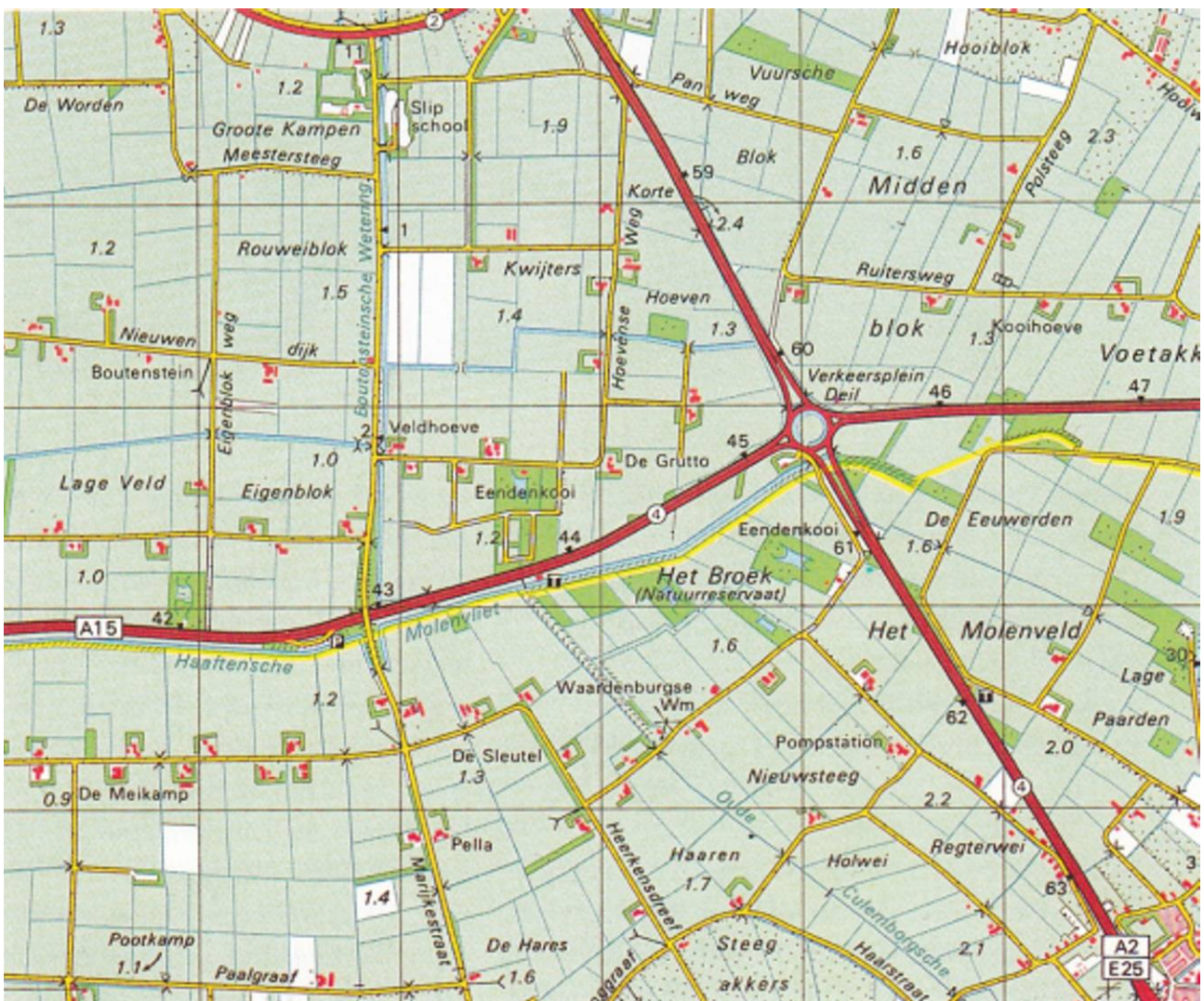

Рис. 3. Фрагмент сучасного культурно-ландшафтного облаштування території Нідерландів

Цікавим є досвід ландшафтної організації території за рубежом [18, 20]. В Німеччині ландшафтне планування має широкий зміст і охоплює всю територію країни, включаючи незаселені та залісненні землі. За своєю суттю воно являє собою екологічно орієнтоване планування землекористування і у значній мірі є ширшим за вітчизняні заходи із землеустрою.

За структурою ландшафтне планування проводиться на чотирьох ієрархічних рівнях: 1) на рівні 16 німецьких федеральних земель – у вигляді ландшафтної програми в масштабі 1:100000 – 1:300000; 2) на регіональному рівні – у вигляді рамочного ландшафтного плану в масштабі 1:50000 – 1:100000; 3) на об'єднаному рівні – у вигляді об'єднаного ландшафтного плану з основним масштабом 1:10000, але може бути в масштабі від 1:5000 до 1:50000 в залежності від розміру об'єкту планування; 4) на рівні частини об'єднаних земель – у вигляді планів озеленення території в масштабі 1:500 – 1:2000.

Ландшафтний план включає матеріали інвентаризації, аналізу і оцінки нинішнього і майбутнього стану природи та ландшафту. Інвентаризуються і картографуються житлові райони, транспортна інфраструктура, земельні угіддя, водні об'єкти, особливі біотопи та окремі компоненти навколишнього середовища – ареали поширення диких тварин та рослин, особливі форми рельєфу, ґрунти, рекреаційна інфраструктура тощо. На основі зібраних матеріалів проводиться детальна оцінка цих компонентів та пропонуються відповідні заходи. В середньому на один ландшафтний план припадає близько 450 одиничних заходів. І хоч не всі вони реалізуються через обмежені фінансові можливості об'єднань, ландшафтне планування є дієвим інструментом забезпечення високої якості навколишнього природного середовища Німеччини.

Пропонуємо наше бачення ландшафтної організації території в Україні за межами населених пунктів при землеустрої. В межах населених пунктів ландшафтне планування повинно визначатися генеральними планами їх забудови. За їх межами на національному та регіональному рівнях необхідно сформулювати відповідно до чинного законодавства [5, 6, 7], передового світового досвіду, класичної та сучасної наукової думки [1 – 4, 11 – 13, 17 – 20] скелет національної природно-ландшафтної екологічної мережі, який повинен стати основою більш детального культурно-ландшафтного будівництва нижчих ієрархічних рівнів.

Площу земель та об'єктів природно-заповідного фонду на основі матеріалів їх інвентаризації та картографування в обов'язковому порядку необхідно встановити в розмірі 5% від території регіонів. Проектами землеустрою з ландшафтної організації території при створенні нових та впорядкуванні території існуючих агроформувань площу екологічно стабільних

угідь потрібно довести до 30% площі низового адміністративно-територіального утворення. Для цього потрібно внести відповідні зміни у Закон України “Про землеустрій”. Під інтенсивне сільськогосподарське використання в якості культурного антропогенного ландшафту (в т. ч. і на умовах оренди) слід відводити лише земельні ділянки з кращими ґрунтовими умовами за даними бонітування ґрунтів.

Сучасне агроґрунтознавство, агрофізика і агрохімія є доволі розвиненими, тому матеріали ґрунтових обстежень мають лягти в основу створення агрокультурного ландшафту. Поля сівозмін з просапними культурами у проектах землеустрою, що забезпечують еколого-економічне обґрунтування сівозмін та впорядкування угідь слід формувати правильної форми, на рівнинних або слабохвилястих ділянках земної поверхні з схилами до 5 градусів, з створенням полезахисних та водорегулюючих лісосмуг, що має повністю виключити можливість розвитку ерозійних процесів. Еродовані землі, залежно від ступеня порушеності, потрібно використовувати в системі ґрунтозахисних зерново-трав'яних сівозмін, залужувати з подальшим сінокісним використанням чи заліснювати. Криволінійні межі та дрібні контури однієї землевласності необхідно вирівнювати шляхом заліснення чи залуження з створенням перелісків, живоплотів та трав'янистих буферних зон. При створенні багаторічних культурних насаджень на схилових землях необхідно влаштовувати тераси та інші відомі елементи ерозійної безпеки.

Ландшафти призаплавних та заплавних територій слід впорядковувати виходячи з площі та структури рельєфу водозбірного басейну і будови річкової долини. В якості допоміжних креслень можуть розроблятися поперечні та повздовжній профіль річкової долини. Вони допоможуть встановити місця перегину рельєфу за крутістю схилів, визначити їх довжину, місця розміщення лісосмуг та обрати вид протиерозійних споруд. Невід'ємним елементом території тут повинна бути залужена прибережна захисна смуга водного джерела, встановлена водоохоронна зона, визначені та обладнані місця масового відпочинку населення.

Великою сучасною проблемою та перешкодою проектування і будівництва агрокультурного ландшафту є поділ земель колишніх колгоспів на паї. Крім того, що пайові ділянки дрібні за розмірами, до них нерідко включені деградовані і малопродуктивні ґрунти, які за природними чи набутими властивостями малоприсадибні або не присадибні для інтенсивного використання. Їх площа в деяких регіонах складає понад 20% орних земель. Для дрібного товаровиробника такі землі є збитковими, тому рано чи пізно йому прийдеся приймати рішення про їх корінну меліорацію, продаж, здачу в оренду або обмін на незатребувані за терміном давності паї (як варіант при відповідних

законодавчих змінах в майбутньому). Остаточну проблему концентрації сільськогосподарських землекористувань та створення агрокультурних ландшафтів з їх інтеграцією в природні ландшафти, що у високотехнологічному світі є неминучим, здатен вирішити ринок земель сільськогосподарського призначення. Для цього необхідна воля законодавця. Формування культурних ландшафтів за межами населених пунктів також повинно передбачати створення маскувальних захисних насаджень навколо малоестетичних об'єктів, пиле- та шумозахисних посадок, захисних насаджень навколо автомобільних доріг та залізниць з органічним включенням їх у природний ландшафт.

Висновки. Показано сучасні проблеми антропогенних ландшафтів. Встановлена нагальна необхідність формування культурних, і особливо, агрокультурних ландшафтів за межами населених пунктів. Запропоновано на основі елементів національної природно-ландшафтної екологічної мережі виконувати більш детальне культурно-ландшафтне будівництво нижчих ієрархічних рівнів при здійсненні землеустрою. В подальших дослідженнях слід встановити перелік та зміст заходів ландшафтної організації території.

Література

1. Арманд Д.Л. Географическая среда и рациональное использование природных ресурсов. – М.: Наука, 1983. – 238 с.
2. Арманд Д.Л. Наука о ландшафте. – М.: Мысль, 1975. – 288 с.
3. Горбатюк В.М. Про планування коридорів екологічної мережі на регіональному рівні управління земельними ресурсами // Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. Зб. наук. пр. – 2009. – Вип. 3 (47). – Ч 2. – С. 442 – 447.
4. Гродзинський Д.М. Основи ландшафтної екології: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 224 с.
5. Закон України “Про Генеральну схему планування території України” // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – №30. – ст. 204.
6. Закон України “Про Загальнодержавну програму формування національної екологічної мережі України на 2000-2015 роки” // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – №47. – ст. 405.
7. Закон України “Про землеустрій” // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №36. – ст. 282.
8. Лоїк Г.К., Кустовська О.В. Проблеми концентрації сільськогосподарських землекористувань в умовах завершення земельної реформи // Науковий вісник Національного аграрного університету. Зб. наук. пр. – К., 2006. – Вип. 104. – С. 193 – 196.
9. Мусієнко М.М., Серебряков В.В. Екологія. Охорона природи: Словник-довідник. – К.: Т-во “Знання”, КОО, 2007. – 624 с.
10. Офіційний сайт Державного комітету України із земельних ресурсів. – <http://dkzr.gov.ua>.
11. Пойкер Х. Культурный ландшафт: формирование и уход / Пер. с нем. В.В. Цветкова. – М.: Агропромиздат, 1987. – 176 с.
12. Преображенский В.С. Ландшафты в науке и практике. – М.: Знание, 1981. – 48 с.
13. Руденко Л.Г. Тенденції взаємодії суспільства і природи та їх прояв на теренах України у ХХ ст. // Український географічний журнал. – 2008. – №1. – С. 6 – 14.

14. Статистичний щорічник України за 2007 рік / Держкомстат України; За ред. О.Г. Осауленка. – К.: Консультант, 2008. – 572 с.
15. Структура, динаміка та розподіл земельного фонду України (за станом на 1 січня 2007 року) / Державне агентство земельних ресурсів України. – Київ, 2007. – 125 с.
16. Технічна документація по складанню проектів організації території земельних масивів з розподілу їх на земельні частки (паї) СВК “Прогрес” Горбаківської сільської ради Гощанського району Рівненської області. – Рівне, 2001. – 64 с.
17. Топчієв О.Г. Планування території – сучасний напрям конструктивної географії // Український географічний журнал. – 2008. – №1. – С. 54 – 57.
18. Хайланд Ш., Май А. Ландшафтное планирование в Германии – инструмент упреждения экологических проблем // Український географічний журнал. – 2009. – №4. – С. 3 – 10.
19. Чупахин В.М., Андришин М.В. Ландшафты и землеустройство. – М.: Агропромиздат, 1989. – 255 с.
20. Harry Schuring, Fred van den Beemt, Tijs van Ruiten. Veranderennd landschap: opnieuw op reis met oude schoolplaten. – Drents Museum, 1992. – 200 h.

Аннотация

В статье рассматриваются вопросы ландшафтного подхода к территории при землеустройстве. Предложено предусматривать обязательным элементом системы мероприятий по землеустройству создание культурных экологически стабильных ландшафтов.

Summary

The paper considers the landscape approach to the territory during land management activities. It is suggested to foresee as the necessary element in the system of land management the formation of cultural ecologically stable landscapes.